

**ЛУВСАНДАНЗАНЫ “АЛТАН ТОВЧ” ДАХЬ БИЛИГ СУРГААЛЫН
УТГА ТАЙЛАЛ**

С.Дашдэжид*

“Чингис хааны билиг сургаал” олон зууны туршид судар шастирт тэмдэглэгдэж, ардын аман билгээр уламжилж ирсэн байна. Тухайлбал, “Монголын нууц товчоо”, Рашид-ад-Диний “Судрын чуулган”, Лувсанданзаны “Алтан товч”, Рашпунцагийн “Болор эрхи”, “Чингис хааны цадиг”, “Оюунтүлхүүр”, Жамбын “Асрагч нэртийн түүх”, Дарма гүүшийн “Алтан хүрдэн мянган хигээст”, Галданы “Эрдэнийн эрхи” зэрэг түүхэн сурвалж бичигт уламжлагдан ирсэн билээ.

«Чингис хааны билиг сургаал»-ыг нэлээд тогтолцоотой, илүү өргөн дэлгэр тэмдэглэн уламжилсан хожуу үеийн түүхэн сурвалж бол Лувсанданзаны “Алтан товч”, Рашпунцагийн “Болор эрхи” (1775) хоёр юм. Бусад түүхэн сурвалж бичигт харьцангуй бага боловч, “Чингис хааны билиг сургаал”-ыг ямар нэг хэмжээгээр агуулсан байдаг. Үүнд анхаарваас зохистой нэгэн зүйл бол зарим нэг сурвалж бичигт тохиолдох билиг сургаал нь бусад сурвалж, дурсгал бичигт ер тохиолдохгүй байх нь буй¹[Ш.Чоймаа, 2003.118]. Тийм учраас юуны түрүүнд “Лу. Алтан товч”-д буй билиг сургаалуудыг задлан шинжиллээ.

ХҮП зууны дунд үед байсан гүүш Лувсанданзан “*Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан Алтан Товч хэмээх оршвой*” гэсэн зохиолыг зохиож /1634 онд зохиосон гэх боловч зохиолын дотор өгүүлсэн баримт сэлтээс үндэслэн ХҮП оны II хагаст зохиосон болов уу гэж үздэг 1650-иад он/, Чингис хаанаас эхлэн Лигдэн хаан хүртэлх үеийг хамруулан бичжээ. Уг ном нь эрдэмтдийн дунд *Лу.Алтан товч* хэмээн алдаршжээ. Алтан товчийн жинхэнэ эх болох хулсан үзгийн бичмэлийг 1926 онд судар бичгийн хүрээлэнгийн дарга агсан Онхудын Жамъян гүн (1864-1930) Хан Хэнтий уулын аймгийн Баянтүмэн хошууны Юншээбү овгийн тайж Дарь гэдэг хүнээс олж авснаар Лу.Алтан товч нь Монголын түүх уран зохиолын ховор чухал судалгааны үнэт материал болж монголч эрдэмтдийн анхаарлыг татжээ. Проф. А.Мостаэрт /1881-1971/ “Алтан товч”-ийн ач холбогдлыг үнэлж:

*«Алтан товчид Нууц Товчоонд байдаг зүйлсээс гадна 12, 13-р зууны үеийн бусад түүхэн материал байна. Уг зохиол Монголын эртний түүхийг судлах материал болох төдийгүй утга зохиолын материал билээ. Эртний уран зохиолд цөөн бус яруу сайхан бүтээлийг үлдээж хоцроосон гавьяа нь зөвхөн Алтан товчид бий»*² [А.Мостаэрт, 1952] хэмээн онцлон тэмдэглэжээ. Цөөн бус яруу сайхан бүтээлийг

---

* Монгол Улсын Их Сургууль

1. Ш.Чоймаа “Их эзэн Чингис хааны билиг сургаалыг судлах асуудалд”, Монгол судлалын өгүүлэлүүд, Улаанбаатар, 2003, 118

2. “Altan Tobči. A Brief History of the Mongols, by ... ” with Critical Introduction by The Reverend Antoine Mostaert, S.I.C.M, Arlington, Virginia, and An Editor’s Foreword by Francis Woodman Cleaves, Associate Professor of Far Eastern Languages, Harvard University, Harvard Yenching Institute, Scripta Mongolica I. Cambridge: Harvard University Press. Massachusetts 1952. Pp. xxvi+IV+161 (Part II).

үлдээж хоцроосон гэсэн нь бусад сурвалжид тэмдэглэгдээгүй олон билиг сургаал гагц “Алтан товч”-д байгааг дурджээ.

Алтан товчийг эрдэмтэн Ж.Цэвээн, академич С.А.Козин, В.Хайссиг, А.Мостаэрт, И.де.Рахевилц, Л.Лигети, Чойж, Ш.Озава, Ш.Бира, Ш.Чоймаа нар тусгайлан судалсан байна.

“Лу.Алтан товч”-д буй дөч орчим билиг сургаалаас хан хөвгүүд, охид гүнж, дүү нартаа хандан соёж сургасан утга тайллыг монгол соёл, сэтгэлгээ, ахуйтай холбон тайлбарлалаа.

Нэг. Хан хөвгүүдээ соён сургасан сургаал

Чингис хаан бээр хөвгүүд, дүү нарынхаа бодол санаа, оюуны цар хэмжээг сорин туршиж, цэцэн цэлмэг үгсийг нь сонсох, билиг сургаал, сөөгэр үгсийг зам мөрдөө хэрхэн баримталж, мөрдөж буйг мэдэх зорилгоор тодорхой асуулт асуун цэц булаалдуулж тэдний билиг оюуныг хурцалдаг байжээ.

[77a 24]

Суут Богд Чингис хаан Цагаадай хөвгүүнээсээ хуримын дээд хурим аль буй хэмээн асууваас, Цагаадай өгүүлрүүн:

“Хуучин он бидний

Хангирсаж одох хэмээн,

Шинэ он бидний

Шилжирч ирэв гэж,

Өлзийт хутагт хэмээн хуримлалдаж,

Хуримын дээд тэр буй за

гэж өгүүлбээс,

Богд Чингис хаан зарлиг болруун:

“Тэд бус.

Нярайгаас хагацсан, нэр эс өгвөөс,

Хэвлийгээс унаад, гэгээнийг эс /нарны гэгээ, нүүрний хүндэтгэл нэр. С.Д/ үзвээс,

Хэний шинийг шинэлэх, та /мэндэлсний ёс төр тэмдэглэх. С.Д/

Хэний нэрийг нэрлэх, та

Үүнээс хойногшид эцгээс өдөж/шалтгаалж, Ш.Ч/

Эхээс төрсөн өдрөө олж,

Хүндлэлдэн уулдваас/найрлаваас, Ш.Ч/

Дээд хурим та нарын энэ буй” хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Энд үр хүүхэд нь төрж өсгөсөн эцэг эхээ өнөд асран, ачийг санаж, хүндэтгэж явах, үүний учир хүмүүнд төрсөн өдөр, гараг чухал гэдгийг сануулан сургасан байна. Энэхүү сургаалаас өнөө цагийн цагаан сарын шинийн нэгний мэндчилгээ аман билгийн уламжлалаар дамжин:

Хуучин жил хангирч

Шинэ жил шилжирч

Хөгшид хүүхэд хөрстэй

Төлөг сүүлтэй

Даага далантай

(Тором бөхтэй

Борлон хэрсэнтэй)

Өн тарган, өөг цаггалан

Сайхан шинэлж байна уу гэхчлэн хэлэлцэж, хөөрөг солилцдог нь шинэ хуучин хоёр он солигдон буй энэ чухаг цаг мөчид хүн зон хотлын амар амгаланг “хөгшид”, “хүүхэд” хэмээх бие тэнхлээр хэврэг насны хоёр туйлаар төлөөлүүлж асуусан бол мал сүргийн бүрэн бүтэн эсэхийг онд мэнд орсон хоёр настай төл малаар төлөөлүүлэн сурагласан маягтай байна. [С. Дулам, 2007, 120]³ Ийнхүү хуучин он хангирсаж одох (хуучин оны улиран буйг монгол тэрэгний хонхны чимээ хангинан жингэнэн алгуур аажим намсан холдож байгаагаар адилтгажээ), шинэ он шилжирч (хуучнаас шинэд шилжихүй) буй үед хэлдэг ерөөл мэндчилгээний үг нь XIII зуунаас өнөө үед уламжлан ирсэн байна. Энэ сургаал мөн Рашпунцагийн “Болор эрхи”⁴-д товч хураангуй байна.

[77b 13]

Өгэдэй хааны төрсөн өдөр болбоос, Өгэдэй хаан умартсан ажгуу. Богд Чингис хаан: “Ай Өгэдэй манагарши /маргааш өглөө, С.Д./ эрт ир” хэмээсэн ажгуу. Өгэдэй эрт айсахуйд /хүрч ирэхэд, Ш.Ч./ хуримууд золгож /учирч, Ш.Ч./, хааны сархад буй ам хүрч уугтун хэмээвээс тэнд буужээ. Богд Чингис хаан идээн бэлдэж сууваас, Өгэдэйн удагдруун /хүлээгдэх үед, Ш.Ч./ хаан маш аймассан /хилэгнэсэн, Ш.Ч./ ажгуу. “Ай Өгэдэй, эцэг, эх бээр үрийн тул бие, сэтгэл зовсныг, үр үл дурдан буй ажгуу” хэмээн өгүүлэн бүхүйн зуур, үдэш сархад морины тэргүүн /морин төөлэй, С.Д./ идээнийг аваад хүрвээс гадна хэн буй хэмээн асуув. Өгэдэй буюу хэмээвээс, ортугай хэмээв. Өгэдэй орвоос, хаан зарлиг болруун: “Ай Өгэдэй, би чамайг эрт ир хэмээсэн бөгөөтөл удаан ирэв, чи” хэмээвээс, Өгэдэй өгүүллүүн: “Эрт ирэх бүлгээ, би. Зуур хуримууд золгож удав. Насад хаан эцэг маань өгүүлэн бүлгээ. “Болсон идээнээс булгарваас, бут тэврэхүй” хэмээх бүлгээ. Түүгээр оройтов” хэмээн өчвөөс, уурласан царайгаа залирч /тайвширч, Ш.Ч./, морины тэргүүний баруун этгээдийн ухацайг нь этгэж идээд өгүүллүүн: “Миний засаг зарлигийг гагцхүү Өгэдэй л явуулав. Мөн хойно энэхүү мэт болмуй за” хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Монголчуудын эрхэм хүндэт зоог шүүс, их бүхлийг хөндөх ёсонд эхлээд морины тэргүүнийг магнайлан хөнддөг. “Молор эрдэнэ толгойг нь магнайлан хөндөж наран талаар нь эргүүлж нарийн сайхан хашиж, өлзий талаар нь эргүүлж, үе үеэр нь салгаж, өвгөдийн ёсоор хөндөж” байхыг сурган заасан ажгуу. “Магнайлан хөндөнө” гэж юуг хэлсэн буй гэвэл “Баярын магнай” хэмээн хонины толгой дээр сар зураад ууцан сүүлээс нь нимгэн хальсалж толгой дээр нь тавьж [С. Дулам, 1992.40]⁵ ёслолдог бөгөөд хонь, морин төөлэй ихэс дээдсийн хүндэтгэлийн идээ шүүс байжээ. Энэ сургаалд эзэн морины тэргүүний баруун этгээдийн ухацайг нь этгэж наран талаар нь хөндөж байгаа нь идээ шүүсэнд хүрэх ёсыг тодорхой сайхан дүрсэлжээ.

3. С. Дулам, Г. Нандинбилиг “Монгол аман зохиолын онол”, Улаанбаатар, 2007, 120.

4. Рашпунцаг “Болор эрхи” (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал) XIII боть, Эхийг хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн М. Баярсайхан нар, Улаанбаатар, Соёмбо принтинг, 2006, 82-р талд, Бус нэгэн цагт, Чингис хаан хөвгүүнээсээ асууруун: “Хуримын дээд нь аль?” хэмээвээс Цагаадай егилрйн: “Хуучин жил хангирсаж [хэнхэрхийж, Сайшаал. “Чингис хааны товчоон”, 2010, 429], шинэ жил шилжиж ирэв хэмээн елзий хутагт шинэ едер хуримлаваас, хуримын дээд тэр буй за” хэмээсэнд, Чингис хаан зарлиг болруун: Нярайгаас унаад [үрсээс унаад, Э. Пүрэвжав. “Чингис хааны алтан сургаал” 1999.8]

Нэр эс олбоос

Хэвлээс унаад

Хэвийг эс їзвээс

Хэн зэ шинэлмїй.

Їнээс хойш эцэг эхийн төрсөн едер хуримлаваас, хуримын дээд нь тэр буй”. [Э. Пүрэвжавын эмхтгэсэн, “Чингис хааны алтан сургаал” 1999, “Чингис богдын дурсгалын түүвэр” 2000, “Чингис хааны билиг” 2004 хураангуй буй.]

5. С. Дулам “Цагаан сарын бэлгэдэл”, Улаанбаатар, 1992, 40.

“Ярууны хатан ээжийн домог”-т Хори буриадын Сагаан отогийн тухай

Хари хүниие хүндэлхэ

Хонин төөлэйтэй Сагаангууд,

Манай хүниие хүндэлхэ

Морин төөлэйтэй Сагаангууд.

Морин төөлэй хүндэтэй Сагаан,

Мордохо сагта үдэшэдэг Сагаан гэжээ.

Энд харийн хүнийг хонин төөлэй, өөрийн ураг удмын хүнийг морин төөлэйгээр хүндэтгэн идээ шүүсээр дайлдаг ёс байжээ. Урьд чинээлэг хамниган, Агын буриадууд адууг өрлөж толгойг чанаж “Адуун төөлэй” залж төр хурим хийдэг байжээ. Ийм хурим ерөнхий дэгээр үргэлжлэх бөгөөд адуугаар хүндэтгэл болгосон нь тэр айлын хөрөнгө чинээг л илэрхийлсэн хэрэг ажээ. Найрын зочин нэгэн настан, адуун толгойг өндийлгөхөд хоёр залуу эр чихдэж, дүгрэгийн хоймрын ширээнд залахыг “төөлэй чихдэх” гэнэ. Төөлэйн хамт хавиргыг нь бүтэн чанаж тавина. Энэ уламжлал Дорнодын хамниган, буриадуудын дунд байсаар 1960 оноос энэ зан үйл нь орхигдсон байна.⁶

“Болсон идээнээс бултарваас, бут тэврэхүй” гэсэн сонин хэлц байна. Ардын аман зохиолд “Болсон идээнээс бүү зайл, болох болохгүй хүний үгэнд бүү ор” гэсэн зүйр үгний анхдагч хувилбар байх тун магадтай юм. Энд болсон идээнээс хүртэж амсахгүй бол бут тэвэрдэг гэсэн шууд утга байна. Бут тэвэрнэ гэхээр юун тухай болохыг тодруулбал, С.Дулам “Домог зүйн дүр” бүтээлдээ, Эртний монголчууд өвөг дээдсээ нас нөгчихлөөр тийм нэгэн ариун онгон бут сөөгтэй газар нутаглуулах буюу нэлээн хожуу үед тийм ариун дархан бут сөөгийг нутаглуулсан газар нь тарьдаг байжээ. Энэ тухай Монгол газраар аялсан европын жуулчид Плано Карпини тэмдэглэж бичихдээ: “эдүгээгийн их хааны эцэг Өгөөдэй хаан өөрийн сүнсийг амирлингуй байлгахын тулд нэгэн хэсэг сөөг, шугуй тариулаад байсныг олж үзсэн билээ ...” гэжээ. Тэгээд тэр өвөг дээдэс “бод зам боосон бутны эзэн” болох юм уу, “бут бүр нь бурхан болж” бут бургасны эзэн “бурха, бурханд” хувилна гэж үздэг байжээ. Чухам энэ үеэс эхлээд “бурха, бурхан” гэсэн үгс нь ариун онгон мод бутны эзнийг төдийгүй түүнд хувилсан өвөг дээдсийг бас нэрлэх болжээ. [С.Дулам, 2009, 61-63]⁷

Тэгэхээр болсон идээнээс зайлбал бут тэврэх буюу болсон идээнээс амсалгүй хэтэрхий яарч алс замд гарвал муу зүйл болох, саад тотгор учрах бүр цаашилбал үхнэ гэсэн ёгт егөөдөл юм. Өгэдэй, хаан эцгийн айлдсан ёсоор болсон идээнээс булталгүй, зам зуур таарсан хуримуудад золгосоор удсан учрыг өгүүлэхэд хааны уурласан царай залирч, идээ шүүсэндээ хүрч “Миний засаг зарлигийг гагцхүү Өгэдэй л явуулав. Мөн хойно энэхүү мэт болмуй за” хэмээн зарлиг болжээ. Эндээс хан хүү эцгээ хэрхэн хүндэлж, айлдсан зарлиг билиг сургаалыг алдалгүй даган сахиж байгааг их тодорхой өгүүлжээ. Энэ сургаал өөр сурвалжид байдаггүй.

Хоёр. Охид, гүнж нараа соён сургасан сургаал

Чингис хаан өөртөө дагаар ирсэн томоохон аймаг ханлигуудтай найртай харилцах, олон овог аймгийг өөртөө нэгтгэн захирч байх зорилгоор тэдгээр аймгийн удирдагч, хан хөвгүүдэд өөрийн гүнж охидыг хатан болгон өгч байсан нь эзэн хааны дипломат бодлого «төрийн ураг барилдах ёсон» буюу «алтан аргамжийн хэлхээс»-ийн нэг гэлтэй.

Чингис хаан гүнж нараа багаас нь халуун эх оронч, уужим тэнүүн ухаан бодолтой, хүнлэг энэрэнгүй, ёс журмыг сахигч, өвөг дээдэс, эцэг эхийнхээ сургаалыг хүндлэн дагагч болгон

6. Монгол улсын угсаатны зүй, III боть, Улаанбаатар, 2012, 401.

7. С.Дулам “Домог зүйн дүр”, Улаанбаатар, 2009, 61-63.

С.Дашдэжид

өсгөн хүмүүжүүлж байжээ. Гүнжүүдээс Алаха бэхи сэцэн мэргэн холч ухаанаараа алдаршиж төр түшилцэж явжээ.

[85b 20]

Харлугуудын Арсланд Алаха бэхийг өгч үүсгэхүйд (МНТ§235), **Богд Чингис хаан соён зарлиг болруун:**

Өрөөл хөл минь болон

Хангарихын минь шүтээн /шүт-оюун санаагаар түшиг тулгуур болох, С.Д./,

Халтирахын минь тах болж өгөхүйгээ чи хатууж.

Бас үтэр нөгчих бие

Өнө аху /байх, Ш.Ч./ нэр

Өөрийн ухаат /ухаант, Ш.Ч./ сэтгэлээс

Сайн нөхөр үгүй,

Урин хилин /уур-хүндэтгэл утга, С.Д./, алагчин хорт /алагчлан үзэх, С.Д./

Муу сэтгэлээс дайсангүй

Итгэлтэн олон буй за.

Өөрийн бие мэт итгэлт үгүй

Дотноголдох олон буй за.

Өөрийн сэтгэлээс дотно үгүй

Хайрлагдах олон буй за.

Өөрийн аминаас хайран үгүй

Ариунаа явбаас авуурьд /үүрд, Ш.Ч./ нут аюу /байюу, Ш.Ч./,

Сэрж явбаас насад түгэл⁸ аюу,

Хатуужваас насад аюул үгүй аюу,

Өдийхүү хатууж хэмээн соёсон ажгуу.

Энд Алаха бэхийг харьд мордуулахдаа хүний газар бэрлэн очоод хичээн чармайж, хангирсах холоос ухаан бодлоор түшиг тулгуур болж хамгийн итгэлт бие, нэр, сэтгэлээр нөхөр хийж, ариун явах, сэрж явах, хатуужин явах гэсэн гурван зарчмыг гол болгохыг сургажээ.

[86b 12]

Уйгудын Идугудад Ил-Алтун (МНТ: Ал-Алтун) бэхийг өгч үүсгэхүйд (МНТ§238), **Богд Чингис хаан соён, зарлиг болруун:**

“Хатагтай хүн гурван эрт болой.

Аль гурван эр хэмээвээс,

Тэргүүн, төр⁹ /хэв ёс, Ш.Ч, ёс журам, С.Д/ эр буй.

Түүний хойно, нэр эр буй.

Түүний хойно, авсан эр буй.

Гурван эр хэмээгдэх энэ.

Төр эрийг хатуужваас

8. Уйгур хэлнээ “Түкэл” хэмээх нь төгс сайн, бүрэн төгөлдөр гэсэн үг аж. Монгол сурвалжуудад 1. амар мэнд, амгалан сайн; 2. төгс төгөлдөр, бүрэн гэсэн утгаар хэрэглэдэг. Түвшин түгэл, эсэн түгэл (эсэн мэнд) гэх мэтээр хоршин хэрэглэх нь ч бий.

9. Олонх судлаачид [Г.Намжил, Г.Аким, Э.Пүрэвжав, Ц.Минжин нарын] “төр” хэмээх үгийг төр гүрэн, төр түшилцэх арга ухаан хэмээн ухаж ойлгон тайлбарласан байдаг.

**Нэр эр бэлэн эсхүү буй,
Бэлэн нэр эрийг бэхэлбээс,
Авсан эр хол ангид,
Алс хэтэс хаана одох
хэмээн зарлиг болсон ажгуу.**

Энэ нь төрийн (эмэгтэй) хүний ёсыг өгүүлсэн боловч монголчуудын хэдүй дээр цагаас төр ёсыг эрхэмлэн дээдэлж, сайн нэрийг байлдан дагуулж, тэрхүү нэр төрийнхөө дууриаллаар шадар шахмын улсаа тогтоон тойруулдаг уламжлалыг өгүүлжээ. Энэ бол монголчуудын төрийг төвлөх уламжлалт үзлийн эмэгтэй хүмүүст холбогдох хэсэг нь гэж хэлж болно. [С.Дулам, 2007, 51]¹⁰

Эмэгтэй хүний төр эр бол хууль цааз, ёс журам, заншил элдэв цээр ёс юм. Үүнийг дээдлэн сахиж хатан хүмүүний арван таван шинжийг бүрдүүлж

**/Номуун (номын) ухаант шинж бүрдсэн
Өнгө үзэсгэлэн гоо сайхан зүстэй
Санаа сэтгэл ариун сайхан
Эсгэх оёход уран
Ачлалт тахимдуу
Энэрэлт эевэрүү
Үйлээ амар бүтээгч
Ааль араншин сайтай найрсаг найрамдуу
Хүндлэж зочломтгой
Ухаалаг хэрсүү
Үг сонсогч
Ашдын хишиг дэлгэр
Барьсан идээ арвин өгөөмөр
Урваж хоёр үл аашлагч**

Ичгүүр сонжуур лугаа төгөлдөр/ хатуужваас нэр эр бэлэн болно. Айл саахалт, улс иргэндээ нэр хүндтэй, үлгэр жишээ бүсгүй хүнээс авсан эр хаа холдох билээ. Ийнхүү эмэгтэй хүн бүрийн даган сахих ёсыг гурвын тоонд хураангуйлан өсөж олширч байхын чанад бэлгэдлийг, товч үгээр гүн утгыг гаргажээ.

[87b 4]

Богд Чингис хаан Сэцэйхэн агайг ойрадын Иналчи-д өгч үүсгэхүйд, Боорчи ноёныг соё /сургамж хэл, Ш.Ч./ хэмээвээс Боорчи ноён соёруун: “Сэцэйхэн агай /авхай, С.Д./ сонс. Хаан эцэг чинь чамайг, охин төрсний тулд, Ойрад иргэнийг дагуулан нутаглав.

**Эрт босч, орой хэвтэн
Өөрөөс ихэс хадмуудаа
Үүр/хэзээд, Ш.Ч./ гадна бүү байлга.
Өдөр шөнө нэгэн сэтгэлээр хатууж.
Амны ухаан билгээ тогтоо
Аланы буртгаа хадгал.
Эс сурсан мууг**

10. С.Дулам “Тооны бэлгэдэл зүй”, тэргүүн дэвтэр, Улаанбаатар, 2007, 51.

С.Дашдэжид

Энд тавьж од.

Сурахын сайныг

Аваад од

Ойрад иргэнээ сэлбэн холбон соёрхогтун.

Энэ билиг сургаалд Боорчи Сэцэйхэн агайг хаан эцгээ төлөөлөн харь иргэнд суухдаа гагц сэтгэлээр хатуужин, жич хадмууд ихсийг бэрлэн хүндэтгэх, ихэс дээдсийн сөөгэр үг, билиг сургаалыг цээжиндээ тогтоон, явдал мөрдөө хэрэгжүүлж, эс сурсан мууг төрхөм гэртээ орхиж, сайн сайхнаараа үлгэрлэн дуурайл болж, Ойрад иргэний сэтгэлийг нааш хандуулж, сэлбэн холбож төрийн аргамж болж байхыг сурган захижээ.

Боорчи бол Чингис хааны хамгийн дотны анд, шударга түшмэл болохоор Чингис хаан харьд мордох охинд ихэс ёсын хувиас заан сургажээ. Ер нь маш олон сургаалд нэгэн сэтгэлээр / нэгэн сэтгэлт эмийг эм бус эр хэмээлтэй/ чигч хатуу байхыг сургажээ. Үнэнч шударга шулуун, эрэлхэг зориг, чин үнэнч хоёргүй сэтгэлийг ихэд эрхэмлэдэг Чингис хаан шударга үнэнч, чадварлаг зоригтон бол дайсан явсан этгээдийг ч өршөөн тэтгэдэг байсны зэрэгцээ, хэдий өөрт нь зүтгэхээр ирсэн боловч, эзэндээ халдаж урвасан хүнийг жигшин цээрлүүлдэг байв.

Дээрх гурван сургаалд харьд үдэж, хадамд гаргахыг “өгч үүсгэхүйд” хэмээсэн нь ураг үүсгэх, удам судар үүсгэх гэсэн утга бүхий монгол утга соёл дахь ёслол хүндэтгэлийн үг байжээ. Алаха бэхи, Ил-Алтун бэхи, Сэцэйхэн агай нарт соён сургасан сургаал үгс Лу. “Алтан товч”-оос өөр сурвалжид үгүй.

Гурав. Дүү нар, хөвгүүдээ соён сургасан сургаал

Чингис хаан хөвгүүд, дүү нар, өрлөг жанжиддаа соён сургасан сургаалдаа улс гүрнийг удирдан жолоодох, хураан төвхнүүлэх, эрдэмтэн мэргэд, ихэс дээдсийг хүндлэн, билиг сургаалыг тогтоон цээжлэх, ёс мөр болгож байвал ард иргэдийн сэтгэлийг хурааж төр төвшин амгалан байх тухай үндэс болно хэмээн сургажээ.

[90b 9]

Бас дүү нар, хөвгүүдээ соён зарлиг болруун:

“Ургахуйгаас шингэхүйд хүртэл¹¹,

Тэнгэрт дэлхийг төгс соёрхогдох бөгөөтөл

Төрийг тэтгэлдэх дүү нар, хөвгүүд төрөлдөж,

Улс засалдах өтгөс буун өгтөж

Ургахуйгаас шингэхүйд хүртэл гэдэг нь Номхон далайн хөвөөнөөс баруун Европ хүртэл хуурай газар буюу Монголын эзэнт гүрний эзэлсэн газар нутгийг хураангуйлах аргаар гайхалтай дүрсэлжээ. Тэнгэрт дэлхий ертөнц бүрэн даатгагдаж, төрийг удирдах дүү нар, хөвгүүд төрж, улс засах өтгөс, ухаантан мэргэд заяаж мөнх тэнгэрийн таалал ивээлээр тэнгэр газар, байгаль дэлхий, өвөг дээдсийн онго тэнгэр бүх хүн төрөлхтнийг харж хамгаалж байдаг. Монгол хүний тэр тусмаа Их эзэн хааны тэнгэрийг шүтэж, тэнгэртэй харьцаж, тэнгэрийн хүчийг авч байдаг нь хөх мөнх тэнгэрийн үзэл юм.

[90b 16]

Хамаг төрийн гадас,

Олон улсын аргамж болбой, за

Би гадас болж

11. Номхон далайн эргээс Хар тэнгис, Дунай мөрний сав газар, өмнөд этгээдэд Зүүн өмнөд Азийн болон далайн арлуудын хараат буюу вассал орнууд, хойд зүгт Умард мөсөн далай Енисей мөрний сав газрын дагаж орсон овог аймгуудын эзэмшлийг хамруулсан өргөн уудам газар нутгийг эзэмшиж байжээ.

Төрийг бэхлэн сахиж,

Аргамж болж

Улсыг барин хатуужуу.

Төрийг гадас болж нэгэн цэгт төвлөрүүлэн төвд тэмүүлэх хүч, улсыг аргамж болж төрийг тойрч буй төвөөс зугтах хүчийг хураангуйлжээ. Зөвхөн монгол хүний сэтгэлгээнд хамгийн ойр байх гадас¹², аргамж¹³, жолоо, цулбуур гэсэн нүүдлийн ахуй соёлын утгат үгсээр төр удирдан жолоодох нарийн арга ухааныг төлөөлүүлэн зүйрлэж хэлжээ.

[90b 20]

Дүү нар, хөвгүүд минь та

Төв язгуурыг сахин,

Төрийн тул төрөлдөн соён хатуужигтун.

Өтгөс/сэцэн мэргэд, буурлууд, С.Д./ нугууд [нүгүүд] минь та,

Өөрийгөө үл санан

Улсын тул өгүүлэн дуртган агтун /байгтун, Ш.Ч./.

Чингис хаан өөрийн ураг удмын хамгийн ойр дотны хүмүүсээр төв язгуурыг сахиулан төрийг төвхнүүлэх үйлст хүчин зүтгүүлж харин төрийн төлөө зүтгэж буй өтгөс болон бусад хүмүүсийг улсын төлөө албат иргэнийг засах ёстой хэмээн үзжээ. Их эзэн Чингис хаан түүнийг тойрон гадас болон төрийн төлөө хатуужин буй дүү нар, хөвгүүд, аргамж болон улсын төлөө өгүүлэн дуртган агч өтгөс нүгүүд байдаг гэсэн төрийн үзэл.

[90b 25]

Эрдэмт билэгт хүнийг олбоос, та

Өөрийн биеэсээ хол үл болгогдохуй.

Хэрвээ эрдэмт билэгтийг олбоос

Эрдэнэ өгч оломлон дурыг нь авбаас

Ач тус нь та нарт их болох¹⁴.

Эрдэм чадалтныг өөртөө татаж, төрийг оюуны хүч, арга ухаанаар засан тохинуулахын чухлыг сургажээ. Чингис хаан өтгөс өвгөдийн үгийг сонсож, төрийн үйлийг төвхнүүлэхэд түшиг тулгуур болгож

Бие баатар болбоос нэгэн үеийн баатар буюу

Билиг баатар болбоос түмэн үеийн баатар буюу

хэмээн биеийн хүчнээс оюуны хүчийг чухалчлах үзэл нь Елюй Чуцайн¹⁵

12. Гадас - Буриад зон “төмөр жолоо” гэж нэрлэдэг.

13. Аргамж - Алсаас удирдан жолоодох гэсэн орон зайн утгатай.

14. “Чингис хааны цадиг” Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар зүүлт хийсэн Э.Пүрэвжав, Улаанбаатар, 2012, 153-р талд, “Эрдэмт билигт хүнийг та [нар] олбоос өөрийн биеэсээ хол үл болгогдох

Хэрэв эрдэм билигтийг олбоос эрдэнэ, эд таваар өгч эрдмийг нь уламлан авч явбаас ая тус нь тэнд их болох” хэмээн соён зарлиг болсон ажээ. Мөн “Арван буянт номын цагаан түүх”-д хураангуйгаар

“Эрдэм билиг ухаантай болбоос

Элбэрлийг осолдох болуузай” гэж буй.

15. Ш.Чоймаа “Их эзэн Чингис хааны билиг сургаалыг судлах асуудалд” өгүүлэлдээ, “Елюй Чуцай бээр Чингис, Өгөдэй хаадын дэргэд 30 гаруй жил Их Монгол улсын төрд үнэнчээр зүтгэж, “Морин дэл дээрээс тогтоосон улс гүрнийг морин дэл дээрээс төвхнүүлж болохгүйн” учрыг тайлбарлаж, суурьшмал ард иргэнийг засан тохинуулах арга ухааныг зааж зөвлөж байсан ажээ. Чингис хаан, Елюй Чуцайн үг зөвлөмжийг ихэд анхаардаг байсны нэгэн жишээг дурдая. “Юан улсын судар”-т өгүүлснээр, Чингис хаан 1219 онд Дундад Ази руу аян дайн хийж явахдаа Сартуул улсын нэгэн нум сум хийдэг уран дархныг олзолж, дэргэдээ хэрэглэх болжээ. Тэр дархан эрх олсондоо омогшиж, Чингис хаанд: “Улс гүрнийг хураан тогтооход баатар эр ба над шиг зэр зэвсэг үйлдэх хүн хэрэгтэй. Елюй Чуцай шиг бичгийн хүний хэрэг юун” гэж хэлэхэд, Елюй Чуцай бээр: “Нум сум үйлдэхэд уран дархан хэрэгтэй. Дэлхий дахиныг засахад эрдэмтэн мэргэд хэрэгтэй” гэж хэлснийг Чингис хаан ихэд зөвшөөж, маш

С.Дашдэжид

Нум сум үйлдэхэд уран дархан хэрэгтэй

Дэлхий дахиныг засахад эрдэмтэн мэргэд хэрэгтэй

гэж хэлснийг Чингис хаан ихэд зөвшөөж, маш баясч, улам улам шадарлаж, суурин соёл иргэншил, дорно дахины мэргэдийн оюуны өвөөс суралцаж, тунгаан боловсруулж, ухаантан цэцэд мэргэдийн өгүүлсэн бүгдийг “хойдод хууль болтугай” хэмээн зарлигласан байдаг.

Өмнө эш татсан Елюй Чуцайн сургамж үгийн хувилбарууд сурвалж бичгүүдэд цөөнгүй тохиолддог бөгөөд Цагаадайн хэлсэн¹⁶:

“Буулгаагүй модонд хурц сайн сүх хэрэг

Буулган дуусваас зохиогч сайн уран хэрэг

Байгуулаагүй төрд баатар эр хэрэг

Байгуулан дуусваас багшлагч мэргэн хүн хэрэг” гэсэн сургаалаас тодорхой байна.

[91a 1]

Хан тэнгэрт хамаг бүгд төрийг төгс өгтвэй зэ, би.

Та хөвгүүд, ургууд минь, мөн хойно

Зовон бүтээсэн төрийг минь

Зонхилон үүдэн бүтээснийг минь

Сахин манан хатуужигтун, та

Үүдэж бүтээж

Сахин эс хатуужваас,

Үтэр эвдэрьюү.

Үүдсэн бээр зовсон таны тус энэ больюю.

Бүтээснээс сахисан минь дээр буюу

Та нар ургууд минь

Би хэмээн сэтгэтэл

Билигээ тогтоогтун.

Зовон төвхнүүлэн зассан төр ёс минь сахин хадгалах хамгаас хэцүү, сахин эс хатуужваас тарж бутрах аюул буй. Бүтээснээс сахисан минь дээр, сахихдаа өтгөс өвгөдийн соён сургасан гүн утгат үгсийг бишрэн шүтэж, эрдэмт хүмүүнийг эрхэмлэн дээдлэж, төрд хэрэглэж засахыг сургажээ.

Энэхүү сургаалыг тунгаан үзвэл, зовон бүтээсэн төр, зонхилон үүдэн бүтээсний учир “хөдлөхүйн дээд хөх Монгол хэмээгдэхүй” хэмээн зарлиг болсноос хойш “Хөх улс Монгол хэмээжүхүй”¹⁷ гэж нэрийдсэн гэдэг Саган Сэцэний саналтай бүрэн нийцэж байна.

Ийнхүү “Билиг сургаал”-ын гүн утга үг бүрээс тодорч монголын утга соёлын дахь олон олон чанад утгыг тайлсаар байна.

баясч, улам улам шадар хэрэглэх болжээ” хэмээн ихэд дэлгэрэнгүй бичжээ.

16. Рашпунцаг “Болор эрхи” (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал) XIII боть, Эхийг хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн М.Баярсайхан нар, Улаанбаатар, Соёмбо принтинг, 2006,

17. Саган Сэцэн “Эрдэнийн товч” (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал) VIII боть, Сонгомол эх бэлтгэж, хөрвүүлэг, тайлбар зүүлт хийсэн М.Баярсайхан, Улаанбаатар, Соёмбо принтинг, 2006, 63,

“Мунданин явж, намайг зовон зүхэж зонхилон хураахуй

Мунлаж зоволдон жаргалдан хүчээ үлэмж өгсөн

Молор эрдэнэ мэт энэхүү Бэтэ улс минь

Мүнээ үзтэл зовбоос бээр ерөнхийгийн гол болсноор хөдлөхийн дээд хөх Монгол хэмээгдэхүй нь хэмээн зарлиг болсноос хойш Хөх улс Монгол хэмээжээ.

Abstract

It is reasonable to search for the Chinggis Khaan's greatest historical events and his conquers from the "Bilig surgaali". He conquered the half of the world uniting the Mongol Empire under one politic division and became known as the great founder.

Luvсанданзан's "Altan товч" is systematically gathered all of knowledges of the Chinggis Khaan's "Bilig surgaali". This source has Chinggis khaan's proverbs targeted at his ancestors such as boys, brothers, girls and marshals. Most of proverbs estimated that leadership requirements for governing are not only strength, enthusiasm, one heartiness, endurance, ability of self-control and encouragement but also honoring knowledge and study from academician and scientist. Therefore, deep understandings of "Bilig surgaali" have been becoming clearer from every word and shining out more and more.

Ном зүй

1. "Altan Tobči. A Briet History of the Mongols, by..." with Critical Introduction by The Reverend Antoine Mostaert, C.I.C.M, Arlington, Virginia, and An Editor's Foreword by Francis Woodman Cleaves, Associate Professor of Far Eastern Languages, Harvard University, Harvard Yenching Institute, Scripta Mongolica I. Cambridge: Harvard University Press. Massachusetts 1952. Pp. xxvi+IV+161 (Part II).
2. С. Дулам "Домог зүйн дүр", Улаанбаатар, 2009
3. С. Дулам, Г. Нандинбилиг "Монгол аман зохиолын онол", Улаанбаатар, 2007
4. С. Дулам "Цагаан сарын бэлгэдэл", Улаанбаатар, 1992
5. С. Дулам "Тооны бэлгэдэл зүй", тэргүүн дэвтэр, Улаанбаатар, 2007
6. Lubsangdanjin, *Erten-ü qad-un ündüsülegsen törü yosun-u jokiyal-i tobčilan quriyaγsan al tan tobči ketekü orusibai*. Orusil bičigsen Ša.Bira, Ulus-un töb nom-un sang-dur qadaγalaydaju bui Lubsangdanjin-u γar bičimel eke-ece gerel jiruγ beledkegsen So.Törübatu, Ulus-un keblel-ün γajar, Ulaγanbayatur, 1990
7. Монгол улсын угсаатны зүй, III боть, Улаанбаатар, 2012
8. Namjil.G, Činggis qaγan-u jасаγ ba bilig, Öbür mongγol-un soyul-un keblel-ын qoγiy-a, 1990
9. Рашид-ад-дин, Судрын чуулган, Нэгдүгээр боть, Орос хэлнээс хөрвүүлсэн Ц.Сүрэнхорлоо, Улаанбаатар, 2002
10. Рашпунцаг "Болор эрхи" (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал) XIII боть, Эхийг хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн М.Баярсайхан нар, Улаанбаатар, Соёмбо принтинг, 2006
11. "Чингис хааны цадиг" Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар зүүлт хийсэн Э.Пүрэвжав, Улаанбаатар, 2012
12. Ш.Чоймаа "Их эзэн Чингис хааны билиг сургаалыг судлах асуудалд", Монгол судлалын өгүүлэлүүд, Улаанбаатар, 2003